

מנהיגות ופוליטיקה בחינוך אזרחי: תנועות נוער וארגוני נוער

ניר מיכאלי

מבוא

בעשורים האחרונים התמסדה והתרחבה פעילותם של ארגוני נוער בישראל. אם בעבר ארגוני הנוער שפעלו בשדה החינוך הבלתי-פורמלי היו מעין לוויינים למערכת הליבה של תנועות הנוער, הרי בשנים האחרונות הגידול בהיקף פעילותם עשה אותם לגורם משמעותי בשדה זה. תהליכי צמיחתם הצריכו מאבקים להשגת הכרה ותקציבים, ודומה כי יש להשוות בין הייחודיות של "התנועות" לבין זו של "הארגונים" ולנסות לעמוד על ההבדלים ביניהם. עד היום הניסיון לקבוע הגדרות אשר מבחינות בין תנועות נוער לארגוני נוער נעשה בזירה הבירוקרטית. כך למשל בזירה הזו קבע משרד החינוך "מבחנים להקצאת תמיכה". המשרד הגדיר את המאפיינים הייחודיים של תנועות הנוער ושל ארגוני הנוער, ומההגדרות האלו גזר את הקריטריונים לתקצובם. פרק זה מבקש להעמיק בבחינת המאפיינים הייחודיים של התנועות והארגונים, לרבות בחינה ביקורתית של ההבחנות הבירוקרטיות ביניהם. הוא כולל שלושה חלקים עיקריים: החלק הראשון מתמקד בתנועות הנוער ובניסיון להגדיר את מהותן, החלק השני עוסק בארגוני הנוער ובסקירת מאפייניהם, ואילו החלק השלישי משווה בין התנועות לארגונים ומציג תובנות באשר להגדרות המבחינות ביניהם.

תנועות הנוער: בין אוונגרד מורד למנהיגות משתלבת

מהמחקר בנושא תנועות הנוער החלוציות בארץ עולה כי עקרונותיהן הרעיוניים והמעשיים יונקים מתנועת הנוער הגרמנית (גת, 1974; שצקר, 1991; Kahane, 1997). תנועה זו נוסדה בשנת 1896: היא החלה ב"שוטטות בטבע" של תלמידים מברלין, ומשם התפשטה בכל רחבי גרמניה. שצקר (1991) סוקר את המאפיינים הייחודיים של תנועת הנוער הגרמנית ומבקר את הניסיון לראות בה חלק מ"אופנה" כלל אירופית של מרידות מאורגנות של בני נוער. לטענתו, תנועת הנוער הגרמנית לא פיתחה פעילות כלשהי שמטרתה הייתה רפורמות חברתיות

או חינוכיות. רוב החברים בה השתייכו למעמד הבינוני-גבוה ולא ניסו לפעול במישור החברתי-פוליטי.

לם (1991) מציין שתנועות הנוער הציוניות הוקמו בתקופה שבין ייסוד גדוד הצופים היהודים ב-1911 (תנועת השומר הצעיר התפתחה מארגון זה) לבין פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939. בתקופה זו התארגנו כעשרים וחמש תנועות נוער ציוניות. לם רואה בכך ביטוי ל"התפוצצות אידאולוגית" שנבעה ממשבר חמור אשר פקד את העם היהודי באירופה. הקמת תנועות הנוער היוותה ביטוי לתביעה של הנוער באותה העת להתנתק מהתארגנויות של המבוגרים ולרכוש מעמד של גורם מוביל ומנהיג בחברה. לטענתו של לם, הופעתן של תנועות הנוער מבטאת את הופעתו של "הנוער" כגורם נבדל, עצמאי ומשפיע. ההתפרצות האידאולוגית נבעה אפוא ממשבר, אך בד בבד הציעה דרכים להיחלצות ממנו. תנועות הנוער היהודיות הגדירו את עצמן כציוניות כבר בתחילת דרכן. לם תולה זאת ביחס החיובי של צעירי התקופה לעולם המודרני ובאמונתם בערכי "העולם החדש", כמו למשל רעיון הלאומיות שצבר תאוצה וקנה אחיזה באירופה. כבר בשלבים מוקדמים למדי מקימי תנועות הנוער היהודיות ניסו ליצור חיבור בין ערכי המודרנה לבין תרבותו הלאומית של העם היהודי.

גת (1974) חקר את המעורבות הפוליטית של תנועות הנוער החלוציות בשנים 1930-1945. הוא מנתח מאפיינים ייחודיים של תנועות הנוער בארץ וטוען שהן שאפו להשתלב בחברת המבוגרים, וזאת תוך כדי יצירת חידושים ותיקונים בה. בנושא הזה נבדלו התנועות בארץ מתנועות הנוער באירופה, שכן אלו ראו בתרבות הנעורים ערך בפני עצמו ותחליף לחברת המבוגרים. חברי התנועות בארץ הגדירו לעצמם אידאל מחייב: לא רק מתיחת ביקורת על חברת המבוגרים, אלא הגשמת הרעיונות באמצעות דרך חיים חלופית. תנועות הנוער הביאו להכרה של כלל הציבור בזכותו, ברצונו וביכולתו של הנוער ליזום ולחנך את עצמו. תנועות הנוער דגלו באקטיביזם פוליטי וראו בהגשמה העצמית דרך להשפיע על החברה. גת טוען כי בשנת 1945 חל שינוי בתנועות: "מסתיים עידן תנועות הנוער הארצישראליות ומתחילה תקופה של ארגוני נוער המופעלים על ידי גופים פוליטיים" (שם, עמ' 294).

בהקשר של הדיון בתנועות הנוער חשובה ההבחנה המקובלת בספרות המקצועית בין "תנועות נוער" לבין "תנועות למען הנוער" (מיוחס, 1975; רשף ודרור, 1999). בשני המקרים הכוונה היא להתארגנויות של בני נוער שהסתייעו במידה רבה במעורבות של מבוגרים; אולם בעוד הראשונות התאפיינו במכוונות

רעיונית-פוליטית ובפעילות עצמאית גם מחוץ לבית הספר, האחרונות שימשו בעיקר כמסגרת כללית של חינוך משלים ללא מחויבות פוליטית כלשהי. בתקופת היישוב רווחו שני הדגמים בבתי הספר, ובשניהם ניכרה מעורבותם הפעילה של מחנכים ומורים.

דרור (2001) מסיק שהדיכוטומיה בין שני דגמי התארגנויות הנוער היא חדה מדי, ולכן יש לראות את הדגמים כנמצאים על רצף אחד. על מנת להדגים זאת הוא מציג את מעורבותם של ברוך בן יהודה (בגימנסיה הרצליה בתל-אביב) ושל משה שוובה (בגימנסיה העברית בירושלים) בהתארגנויות נוער שהולידו את תנועת מחנות העולים, ואת פעילותו הרעיונית של אריה כרוך (מבית הספר הריאלי בחיפה) בתנועת הצופים. דוגמאות נוספות המוכיחות את היעדר הדיכוטומיה המוחלטת הזו הן פעילותה של מועצת המורים למען קק"ל (איכילוב, 1993; סיטון, 1998) ופעילויות חינוכיות נוספות של ברוך בן יהודה (מיכאלי, 2000).

אדלר (1962) טוען כי בתקופת היישוב הייתה לתנועות הנוער השפעה על שכבות רחבות של בני נוער. הוא מסביר זאת באופייה הקולקטיביסטי של החברה: בתקופת היישוב תנועות הנוער לא עסקו במהפכה, אלא בשמירה על פירות המהפכה של דור ההורים. אדלר מדגיש כי יש להבחין בין תנועות הנוער הארצישראליות לבין תנועת הנוער העברית בגולה ותנועת הנוער הגרמנית. הוא טוען כי בניגוד לאחרות היו תנועות הנוער הארצישראליות תנועות של המשכיות, לא של חידוש או של מרד. הן חניכו להזדהות עם ערכי היסוד החברתיים ותבעו לעצמן רק את הזכות להגשים אותם בדרכים עצמאיות. לאחר הקמת המדינה חל פיתוח במעמדן של תנועות הנוער, וזאת למרות הגידול בכמות ובאיכות של המשאבים שלרשותן (תקציבים, מבנים וכן הלאה). פיתוח זה במעמדן נבע מהשינוי שחל בחברה בארץ: מחברה בעלת מאפיינים קולקטיביסטיים לחברה בעלת מאפיינים אינדיבידואליסטיים. בהתאם לכך חל פיתוח בתחושת המחויבות, במידת ההזדהות האידאולוגית, במעמד הציבורי של תנועות הנוער ובשיתוף הפעולה שהן זכו לו. כמו כן גדל הפער בין לבין עולם המבוגרים על ערכיו ומאפייניו.

בשנות השבעים של המאה ה-20 שפירא ואדלר (1975) החלו לעסוק בחקר תנועות הנוער, וזאת בשל תחושתם שקרנן ירדה באותה עת. השניים הדגישו כי השפעתה של תנועת הנוער על חניכיה חורגת מהמרצתם לעמוד ביעד ה"הגשמה" הסופי. החוקרים ציינו כי החברות בתנועת הנוער נתפסת כמסלול מובילי משלים עבור בני נוער משכבות גבוהות, כלומר היא אינה נתפסת עוד

כבחירה באורח חיים "שירותני" (שאפיין את חברי התנועה בעבר). במחקר אחר הם מצאו כי תנועת הנוער היא סוכן חינוכי אשר בעיקר מחזק מגמות קיימות ומעמיק את השפעתן, ופחות מכך מהווה סוכן של שינוי חברתי (שפירא, אדלר, לרנר ופלג, 1979). עוד נמצא שתנועת הנוער איננה מסגרת לביטוי מחאה או מרד בין-דורי, אלא בעיקר אכסניה לבניהם של חברי התנועות לשעבר. לפי ממצאים אלה נטען שתנועות הנוער מהוות "מכאניזם רב עצמה המבטיח את המשכיותה של החברה ובולם הופעתם של כוחות רדיקליים או ביקורתיים במיוחד" (שם, עמ' 118). מסקנה בולטת נוספת הייתה שהתנועות מתאפיינות בקו אליטיסטי ולא שוויוני (כפי שהן חוררות על דגלן) - הן במאפייני חבריהן, הן באוריינטציות הרעיוניות המונחלות לחניכים. עוד טענו החוקרים כי החינוך הפורמלי דווקא משמש כזירת ניסיונות לאינטגרציה חברתית, ואילו תנועות הנוער מהוות זירה סרגטיבית-אליטיסטית.

במחקר מקיף על אודות תנועות הנוער החלוציות בשני העשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל, התחקה שאול פז (2016) אחר המעורבות הפוליטית של התנועות. פז מציג את הסתירה בין תפיסתן של התנועות את עצמן כאוונגרד חברתי-פוליטי מורד ומהפכני לבין השימוש שעשו בהן התנועות הציוניות והמפלגות הפוליטיות אשר תנועות הנוער השתייכו אליהן. המחקר מציג ביקורת של חברי תנועות על כך ותביעה שלהם לעצמאות רעיונית ומשימתית, אך גם מהלכים המעידים על הירתמות למהלכים פוליטיים שמכתיבות מסגרות ההשתייכות של תנועות הנוער. בכל אופן, ניכר כי העיסוק בסוגיות פוליטיות - הן בממד הרעיוני, הן בממד המשימתי - היה משמעותי בפעילות של תנועות הנוער וחניכיהן.

בסוף שנות התשעים שפירא ואדלר ביקשו לשחזר את מערך המחקר משנות השבעים וללמוד על דמותן של תנועות הנוער בסוף המאה ה-20 (שפירא, אדלר ופייר, 1999). הממצאים במחקר זה עולים בקנה אחד עם המגמות שזוהו במחקר אשר נערך בשנות השבעים. הממצא הבולט ביותר הוא ההבדל בין תנועות הנוער ה"שמאליות" לתנועות הנוער ה"ימניות" - באחרונות שיעור ההתמדה בקרב החניכים גבוה הרבה יותר מאשר בראשונות. החוקרים סבורים כי עובדה זו נובעת מההתאמה הרעיונית המלאה אשר קיימת בין כל סוכני החברות (סוציאליזציה) המקיפים את החניכים בתנועות הנוער ה"ימניות". לעומת זאת תנועות הנוער של השמאל מציגות מסר ערכי כוללני יותר, כזה שלא תמיד תואם את התביעה לאורח חיים ייחודי (כפי שבעבר הן תבעו מהחניכים, וכפי שנתבע

בעת עריכת המחקר מהחניכים בתנועות הנוער של הימין). החוקרים טוענים כי ה"היפוך" נובע מהשינוי בחברה הישראלית כולה, המדגישה יותר ויותר ערכים פלורליסטיים-קהילתיים-אינדיבידואליסטיים. תנועות הימין שואבות את עוצמתן מערכים קולקטיביסטיים שבסיסם אמוני-מסורתי, ואילו תנועות המרכז והשמאל "מעדכנות את זהותן" ומנסות לשלב בין אינדיבידואליזם ליברלי לסולידריות חברתית רחבה.

בשנת 2003 מינה משרד החינוך ועדה בראשות פרופ' רינה שפירא לקביעת קריטריונים מעודכנים לתקצוב תנועות הנוער. דוח הוועדה מציין את המחסור במחקר אקדמי עדכני בנושא תנועות הנוער ומנתח את השינויים במאפייני התנועות (דוח ועדת שפירא, 2003). הוא מתנגד להבחנה בין תנועות ממלכתיות לתנועות פוליטיות, הבחנה שהתבטאה בהעדפה תקציבית של תנועות נוער מסוימות. כותבי הדוח טוענים שממלכתיות אין פירושה אחידות, וכי היא מאפשרת ואפילו מעודדת "אלף גון וצבע". עוד נטען בדוח שבמהלך השנים פחתה זיקתן הפוליטית המובהקת של כל תנועות הנוער, ופעילותן לבשה אופי ממלכתי יותר והתמקדה בתחום החברתי-קהילתי. בהתאם לכך חברי הוועדה טוענים כי יש לבטל את ההבחנה שלעיל וליצור הגדרה אחידה לכל תנועות הנוער: "שתנועת נוער תאופיין כמי שיכולה לקיים את המתח בין הצרכים הקהילתיים הנבדלים לבין הצרכים החברתיים הכלליים וגם להתמודד עמו, תוך שהיא יוצרת הלכה למעשה מפגש ביניהם כגוף חינוכי המסייע ותורם לשימור ולפיתוח ערכים חברתיים וממלכתיים".

דומה כי מאז ראשית שנות האלפיים, מועד פרסומו של דוח ועדת שפירא, מתחולל שינוי מהותי בתנועות הנוער החלוציות. עיקרו של השינוי הזה הוא חיזוק האוטונומיה הרעיונית והמעשית, הידוק וחיזוק של התפיסה הפוליטית ותביעה מחודשת להגשמתה. תהליכים אלה התרחשו הן בתנועות הנוער המשויכות לצד הימני של המפה הפוליטית (ובראשן בני עקיבא), הן בתנועות "החולצה הכחולה" המשויכות לצד השמאלי של המפה (ובראשן הנוער העובד והלומד). בבני עקיבא התחזק הזרם הגאולתי-חרד"לי המתמקד בהתיישבות מתבדלת ביהודה ושומרון (ועד ליישום תוכנית ההתנתקות בשנת 2005 גם בחבל עזה), כמו גם זרם חלופי של גרעינים תורניים המתמקדים בהתיישבות משימתית בפריפריה החברתית של מדינת ישראל (דומברובסקי, 2013). בתנועות החולצה הכחולה תהליך השינוי התבטא בהקמתן ובמיסודן של תנועות בוגרים אשר מקיימות קהילות שיתופיות משימתיות ופועלות בחברה הישראלית (דרור, 2008). במחקר שבחן את תנועות הבוגרים של תנועות הנוער (מיכאלי,

2007), אפיינתי ארבעה שלבים כרונולוגיים עיקריים בתהליך התפתחותן של התנועות:

שלב יצירתי - בתחילת דרכן תנועות הנוער התאפיינו בדבקות אידאולוגית ובמחויבות משימתית להגשמה. הן היו חממה להצמחת קבוצות נוער חלוציות, סייעו ליישם את התפיסות הציוניות המהפכניות ושימשו כגופי חינוך המטפחים חשיבה חברתית המתנגדת להלכי הרוח הקפיטליסטיים-בורגניים. מלכתחילה תנועות הנוער שימשו הן כמוסדות לחינוך בלתי-פורמלי הן כתנועות מגשימות. התנועות היו לכוח משימתי מרכזי בהקמת התיישבות קיבוצית בכל רחבי הארץ, השתלבו בפעולות ההגנה והביטחון (בעיקר במסגרת הפלמ"ח) וחזקו את מפלגות הפועלים (גת, 1974; לם, 1991).

שלב השלמתי - בשלב הזה מוסד הקשר של תנועות הנוער עם התנועות המיישבות ועם המפלגות הפוליטיות. תנועות הנוער איבדו את היסוד הוולונטרי שלהן, כלומר את האפשרות לעצב כראות עיניהן את דרכן ותפיסותיהן. המחויבות לצרכים ולתביעות של המוסדות המאמצים (והמתקצבים) הייתה לגורם המרכזי אשר הנחה את הפעילות התנועתית ואת יעדיה. המושג "השלמה", מושג שפירושו הפניית גרעינים של תנועות נוער לחיזוק ההתיישבות, מאפיין היטב את השלב הזה. אם בשלב היצירתי ההגשמה הייתה בדרך של עיצוב ויצירה, הרי בשלב ההשלמתי ההגשמה הייתה בדרך של היענות לציפיות ולמעשים קיימים. בשלב הזה גם גברה השפעתה של המדינה על תנועות הנוער, ובשם ה"ממלכתיות" היא הגבילה את צעדיהן. חשוב לציין ששנות השיא של פעילות תנועות הנוער היו בשלב הזה, והתנועות חשו כי בידיהן עוצמה רבה (אדלר, 1962; גת, 1974; דרור, 1979, 2001; רשף ודרור, 1999).

שלב ממלכתי - בשלב הזה נחלשו המוסדות המיישבים והמפלגתיים המאמצים. לתנועות הנוער לא היה ייעוד חיצוני רלוונטי, וזאת לאחר שכבר בשלב ההשלמה פחתו מאוד עצמאותן ויצירתיותן האידאולוגית. המשבר האידאולוגי והכלכלי בתנועה הקיבוצית שמט אפוא את הקרקע מתחת לרגלי תנועות הנוער. התנועות ניסו להמשיך להתנהל לפי השגרות הישנות, אך קשיי המציאות גרמו לכך שבכל שנה הן התקשו לעשות זאת יותר מאשר בשנה שקדמה לה (שפירא ואחרים, 1999).

שלב עצמוני - בשלב הזה בוגרי התנועות פעלו להשבת השלב הראשוני, כלומר להגברת המחשבה, היצירה והפעולה האידאולוגית בתנועות הנוער. בתגובה לתהליך ה"ממלכתי" שהתחולל בתנועות בשלב השלישי, הבוגרים ניסו

לכונן תהליך נגדי - חידוד ההגדרות האידאולוגיות והפוליטיות, הגדרת יעדים משימתיים חדשים וגיבוש תהליכים חינוכיים ארוכי טווח להשגת היעדים הללו. ככלל השלב הזה מתאפיין בעיצוב אוטונומיה תנועתית תוך כדי התנתקות מהמסד (הן מהתנועות הקיבוציות הן מהקיבוצים עצמם). אוטונומיה זו מצריכה את התנועות לגלות יתר אחריות בהדרכת חניכים בגילאים הבוגרים, ולאחרונים היא מאפשרת "יתר סמכות" בחיפוש, בהגדרה ובעיצוב של דרכם העצמאית. השלב ה"עצמוני" מתאפיין אפוא בשילוב בין העצמאי לרצוני. במידה מסוימת הוא אכן מבטא שיבה לשלב היצירתי בראשית ימיהן של התנועות. אולם אם בשלב היצירתי ההיסטורי הייתה כמיהה למעטפת ארגונית-רעיונית מאמצת, הרי השלב העצמוני מתאפיין בשאיפה לביסוס תשתיות רעיוניות (חינוכיות וארגוניות) עצמאיות ככל האפשר.

בחינה של ארבעת שלבי ההתפתחות הללו מאפשרת לעמוד על שלושה צירים עיקריים במאפייני תנועות הנוער:

א. פוליטיות: בין אידאולוגיה סדורה לתפיסה חברתית כוללת - במהלך כל שלבי התפתחות התאפיינו תנועות הנוער במצע רעיוני מגובש, מצע שהן ניסו לחנך לפיו. מאפיין זה מוליד את המתח שבין חינוך אינדוקטריני (או מאלף, בלשונו של אלתרמן) לבין חינוך פוליטי רציונלי. צבי לביא (1978) מגדיר אינדוקטרינציה כ"ניסיון להחדיר דעות בתחום מסוים (בעיקר בתחום המוסרי, הפוליטי והדתי) תוך התעלמות מדעות מנוגדות ובצורה המונעת בירור רציונלי" (שם, עמ' 364), וזאת בניגוד לחינוך אשר "שואף לעודד ולטפח את יכולתו העצמית של החניך לשקול ולהכריע בין חלופות" (שם, עמ' 365). לביא טוען שלמרות הניגוד בין חינוך לאינדוקטרינציה, בפועל אין כל אפשרות לערוך הפרדה מוחלטת ביניהם. בכל חינוך יש אינדוקטרינציה, בין שמודעת ומכוונת ובין שלא. לפיכך יש להכריע בין שתי גישות בלבד: גישה השוללת כל יומרה לחינוך מוסרי ופוליטי, או גישה אשר מעודדת חינוך כזה למרות מודעותה לסכנות הבלתי-נמנעות של האינדוקטרינציה. תומכי הגישה השנייה יטענו כי יש להתנער מהניטרליות ומהאובייקטיביות המדומות של מערכת החינוך ולעודד עיסוק בסוגיות פוליטיות ומוסריות, וזאת תוך כדי טיפוח חשיבה עצמאית וביקורתית המבוססת על בחינת עמדות מנוגדות (לביא, 1978, 2000; Counts, 1932; Bruner, 1971). תנועות הנוער פועלות בהתאם לגישה השנייה, אך נעות בין מחויבות לקידומו של מצע רעיוני קונקרטי לבין הצורך להישאר בתוך "גבולות הגזרה" הרחבים של החינוך הערכי (מיכאלי, 2018).

ב. הגשמה: בין אימוץ אורח חיים שלם לנכונות לתרומה חברתית - המושג "הגשמה" מבטא יסוד ליבה המאפיין את פועלן של תנועות הנוער. בתפיסת המושג הזה חלו שינויים מהותיים במהלך השנים. עד לשנות השמונים של המאה ה-20 היה יעד ההגשמה של התנועות אורח חיים חלוצי-שליחותי ובעיקר קיבוצי של בוגריהן. לאחר המשבר ביציאה להגשמה, שנבע בעיקר מחוסר הרלוונטיות של יעדיה, פעלו תנועות הנוער לעדכון יעדי ההגשמה והגדירו יעדים ל"הגשמה החדשה" (אבן, 2014). אם ההגשמה הישנה כיוונה לאורח חיים "טוטאלי", הרי בהגשמה החדשה ניכר גיוון בדרכי היישום: הגשמה אישית "פתוחה", הגשמה קצרת מועד (שנת שירות או תרומה לקהילה) או השתלבות מלאה בתנועות בוגרים ובקבוצות בוגרים (מיכאלי, 2007).

ג. מרד: בין מכוונות לשינוי חברתי לקונפורמיות חברתית - מחקר תנועות הנוער עולה מסקנה ברורה: למרות האידאולוגיה המרדנית ולעיתים הרדיקלית שאפיינה את התנועות (שצקר, 1991), הן שימשו תמיד כערוץ להשתלבות בחברת המבוגרים ולא ליציאה נגדה. במשך שנים ארוכות החברות בתנועת נוער אפשרה מוביליות חברתית ופיתוח מנהיגות בקרב השכבות החזקות בחברה (שפירא ואדלר, 1975; שפירא ואחרים, 1979, 1999). אולי התיאור ההולם ביותר לאופייה של תנועת הנוער הוא "מרד הבן", מונח שטבע צבי לם (1991). הכוונה ב"מרד הבן" היא לתביעתם של חניכי תנועות הנוער לארגן את חייהם בהתאם לתפיסת עולמם, להכרעותיהם ולדרכם. תביעה זו מבטאת שאיפה להתנתק מן הסביבה שהחניכים גדלו בה או יועדו אליה, אך גם רצון להיות מעין חיל חלוץ אשר יוביל ליעדים חדשים ויחזק את הקשר עם סביבת גידולם. "מרד הבן" מהווה אפוא מהלך דיאלקטי של ניתוק ושל חיבור כאחד. את מרד הבן מבטא המעבר מהציטוט מספר משלי ("שָׁמַע בְּנֵי מוֹסֵר אֲבִיךָ וְאַל תִּשְׁׁשׁ תּוֹרַת אִמְךָ, כִּי לִנְיַת חַן הֵם לְרֹאשֶׁךָ וְעֵנְקֶיךָ לְגִגְרֶתְךָ" [משלי א, ח-ט]) לציטוט משירו של דוד שמעוני (תר"פ): "אל תשמע, בני, למוסר אב / ולתורת אִם אֶל אוֹזן תֵּט, / כי מוסר אב הוא: 'קו לקו...' / ותורת אִם: 'לאט, לאט...' / סופת-אביב דוֹבְרָה כֵּן: / 'הקשיבה, איש, לְשִׁיר הַבֵּן!'"

ארגוני הנוער: בין אזרחות למנהיגות

לדיון במאפייני תנועות הנוער ובנטייתן למרוד או לחלופין להשתלב, הצטרפו בשנים האחרונות ארגוני הנוער. מרבית ארגוני הנוער מאוגדים מאז 2013 במועצת ארגוני הילדים והנוער. המחקר על אודות ארגוני הנוער נמצא בחיתוליו, ולכן

בהקשר של הדיון בארגוני הנוער אני מסתמך בפרק זה על הגדרות של משרד החינוך (הגדרות אלו נדרשו למשרד כדי לקבוע מבחנים לתמיכה תקציבית שלו בארגוני הנוער) והגדרות עצמיות של מועצת ארגוני הילדים והנוער.

במסמך שכותרתו "מבחנים לתמיכה של משרד החינוך בפעילות ארגוני ילדים ונוער" (משרד החינוך, 2013) מופיעים קריטריונים המגדירים את מהותם של הארגונים. הארגונים מוגדרים כגופי חינוך בלתי-פורמליים אשר פועלים "עם ילדים ונוער בדרך של חינוך בלתי פורמלי להשגת יעדים ערכיים חברתיים-חינוכיים [...] על בסיס הצטרפות מרצון". מצפים מארגון כזה להיות בעל תפיסת עולם ערכית, אך להתמקד בסוגיה חברתית קונקרטית או בעבודה עם אוכלוסיית חניכים קונקרטית:

- "בעל משנה חינוכית סדורה בתחום פעילותו המתבטאת בתכנית שנתית ורב-שנתית [...] המיושמת במסגרת פעילות רציפה ומתמשכת למען הפרט, הקהילה והחברה".
- "מבוסס על השקפת עולם ומטרות פעולה מוצהרות ומגובשות ותקנון מוגדר ומובנה העולה בקנה אחד עם ערכי מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, כמשמעותה במגילת העצמאות וכקבוע בחוקי היסוד של המדינה".
- "עוסק בתחום עיסוק ראשי אחד לפחות שלשמו הוקם, לטובת קידומו הוא פועל עם בני הנוער ועל פיו נבחנות התפוקות החינוכיות שלו".

במסמך מפורטים סוגי הפעילות והנושאים הנתמכים:

- "פעילות להעצמת קבוצות אוכלוסיות חלשות בקהילה: מבוגרים, נוער וילדים ובכלל זה סיוע והפעלה לילדים ונוער בעל צרכים מיוחדים, נוער עולה, נוער מנותק".
- "פעילות לסיוע למפעל ההתיישבות באזורי הארץ השונים".
- "פעילות המעודדת שירות צבאי, לאומי או אזרחי".
- "פעילות המעודדת ילדים ובני נוער להתנדבות, עבודה בחופשה וניצול הפנאי".

ב"טיוטה להערות הציבור" של מבחני התמיכה (הצעה לעדכון) שפורסמה ביולי 2018, מופיעות כמה תוספות המסייעות להבהיר את מהותם של ארגוני הנוער:

- בהגדרה של חניך בארגון נוער נכללו גם ילדים (עד גיל 21) עם צרכים מיוחדים.
- לסוגי הפעילות הנתמכים נוספה תמיכה קונקרטית בפעולות של מועצת ארגוני הנוער, כמו גם פעילות ברוח חזון התוכנית "תקווה ישראלית" שהציג

נשיא המדינה ראובן (רובי) ריבלין בכנס הרצליה בשנת 2016: "קידום של בניית מכנה משותף ישראלי ממלכתי המבוסס על עושר תרבותי, ישראליות, יהדות ודמוקרטיה לצד הערכים הקהילתיים הקיימים של כל אוכלוסייה תוך יצירת אקלים חברתי המאפשר פיתוח סובלנות, כבוד הדדי, קבלת האחר וצמצום שסעים ופערין בין מגוון אוכלוסיות בישראל".

עוד מופיעה בטיטוט מבחני התמיכה האפשרות לתמוך בפרויקטים מיוחדים בהתבסס על הגדרה ותקצוב של משרדי הממשלה. סוגי הפרויקטים האלה כוללים כל זירת פעילות אפשרית כמעט: "בטיחות בדרכים; קליטת עלייה; הגנת הסביבה; אזרחים ותיקים וקשישים; בריאות; נוער עם צרכים מיוחדים; נוער בסיכון, נוער מנותק או נוער עובד; היערכות לחירום; עידוד צרכנות ישראלית; עידוד קשר עם תפוצות ישראל; חינוך לשילוב בתעסוקה".

בחוברת מידע לרשויות המקומיות שפרסמה מועצת ארגוני הילדים והנוער (2016), מופיעים דבריו של דני רוזנר - מנהל מינהל חברה ונוער במשרד החינוך, ובעבר מנכ"ל "אחריי!" (אחד מארגוני הנוער הגדולים). הדברים שהוא כתב מבוססים אפוא על היכרות עמוקה שלו עם עולם הארגונים ועם ייחודם:

ארגוני הנוער פונים לפסיפס התרבותי המגוון מכל חלקי החברה הישראלית, בפעילות מותאמת ומשלבת, אשר מסייעת להגביר את הסובלנות והפתיחות כלפי האחר. ארגוני הנוער עושים שימוש בכלי חינוכי מקצועי דרכו נפתח עולם ערכים מלא ושלם. ייחודם של הארגונים בא לידי ביטוי במגוון של אותם כלים, המייצגים קשת רחבה של תחומי עניין ומאפשרים רלוונטיות ואטרקטיביות לקהל הילדים, הנוער והצעירים ברחבי הארץ. (שם, עמ' 6)

באותה חוברת מופיעה הגדרה עצמית של ארגוני הנוער (מועצת ארגוני הילדים והנוער ניסחה אותה):

ארגוני נוער פועלים לקדם ערכים חברתיים וערכיים בקרב בני הנוער, באמצעות חינוך שמטרתו ייעודית ומוגדרת. מדובר במסגרות נוער מגוונות שנותנות מענה לתחומי עניין שונים של בני הנוער ומחנכות אותם לערכים, לתרומה לקהילה, חינוך ערכי ולמעורבות חברתית. פעילות החינוך הערכית הבלתי פורמלית מתקיימת בכלל המגזרים (חרדי, ערבי, בדואי, דרוזי, קתולי, להט"ב, דתיים לאומיים, מסורתי וחילוני. נוער נורמטיבי, מנותק, עולה ובסיכון, נוער במרכז ובפרפריה, עולים, יוצאי אתיופיה) ובפרישה ארצית. אנו מאמינים שיש לתת לילדים ולנוער מקום

לחיבור רגשי, גישה לידע וצבירת חוויות וערכים אשר יובילו אותם להיות אזרחים טובים, מעורבים, שותפים ותורמים יותר לחברה הישראלית. (שם, עמ' 8)

מההגדרות ומהקריטריונים שלעיל עולה כי לארגוני הנוער יש שלושה פנים. הפן הראשון הוא היותם ארגוני חברה אזרחית המתמקדים בסוגיה חברתית קונקרטית או באוכלוסייה חברתית מסוימת. ארגוני הנוער תורמים לחיזוקה של תרבות דמוקרטית השתתפותית. מקורו של המושג "החברה האזרחית" כבר בעת העתיקה, אך רק מהמאה ה-18 הוא הוגדר כזירת ביניים (בין ה"מדינה" לבין ה"פרט") המאפשרת לממש את חירויותיהם וזכויותיהם של הפרטים באמצעות התאגדויות וולונטריות ופעילות מכוונת לקידום (ישי, 2003). בספרו הקלאסי **הדמוקרטיה באמריקה** (דה טוקוויל, 1840/1970) הדגיש ההוגה הצרפתי בן המאה ה-19 אלכסיס דה טוקוויל, ובעקבותיו הוגים רבים נוספים, את החשיבות של החברה האזרחית והתאגדויותיה האוטונומיות לחיזוקה של הדמוקרטיה ולהעצמת ערכי הסולידריות והאחווה שבתשתיתה. רוברט פטנאם (Putnam, 2000, 2007) הדגיש את חשיבותם של הארגונים החברתיים כפלטפורמה לבניית הון חברתי. פטנאם תיאר את המציאות החברתית הרווחת: הגיוון החברתי גדל, ובתגובה לכך גוברים ההתבצרות בקהילות המוצא והיחס החשדני לזולת. לדבריו, ארגוני החברה האזרחית תורמים להיווצרותו של "הון מגשר" אשר מגביר את הסיכוי לאינטגרציה חברתית, תרבותית וכלכלית.

לנוכח היחלשותה של מדינת הרווחה, הגברתם של תהליכי ההפרטה והגידול במעמד הביניים, החל משלהי המאה ה-20 ניכרת הרחבה של פעילות החברה האזרחית (בייחוד זו הממוסדת) בארגוני המגזר השלישי (גדרון, בר וכץ, 2003). מבקרי החברה האזרחית טוענים שהיא משרתת את האינטרסים של בעלי ההגמוניה, אלה שברשותם היכולות והמשאבים להשפיע על המרחב הציבורי (גרמשי, 2003/1935). לפי המבקרים, החברה האזרחית מאפשרת ואפילו מעודדת את הרחבתם של תהליכי הפרטה ואת נסיגת המדינה ממחויבותה לספק את כל השירותים החברתיים (גל-נור, פז-פוקס וציון, 2015). ארגוני הנוער הם התאגדויות וולונטריות המתמקדות בסוגיות חברתיות. תרומתם דו-כיוונית: "החוצה" - טיפול בסוגיה חברתית קונקרטית שהארגון מתמקד בה; ו"פנימה" - טיפוח תודעה וערכים דמוקרטיים בקרב חברי הארגון ופעיליו.

הפן השני של ארגוני הנוער הוא היותם ארגוני **חינוך בלתי-פורמליים**. המחקר נוטה להגדיר את החינוך הבלתי-פורמלי הן במונחים ארגוניים (מסגרות חינוך

"משלימות" או "חלופיות" למסגרות הבית-ספריות של החינוך הפורמלי, הן במונחים מהותיים-פדגוגיים (פעולה חינוכית בעלת ייחודיות פדגוגית). אין ספק שארגוני הנוער מהווים מסגרות משלימות או חלופיות למסגרות ההוראה והלמידה הבית-ספריות. אין פלא אפוא שב"מבחני התמיכה" (משרד החינוך, 2013) מודגשת חשיבות האוטונומיה וההפרדה בין הארגונים לבין בתי הספר. מבחינה מהותית קיימים שלושה מאפיינים חינוכיים ייחודיים של החינוך הבלתי-פורמלי:

- "בגובה העיניים" - עיצוב יחסים דיאלוגיים בין המחנכים לחניכיהם. החינוך הבלתי-פורמלי משתף את החניך בתהליך חינוכו ורואה בו אדם שלם הראוי לכבוד. יש נכונות כנה של המחנכים ללמוד יחד עם חניכיהם ומהם, כמו גם חתירה מתמדת למפגש שיאפשר לשני הצדדים לחשוף מחשבות, לבטים והשקפות. המחנכים מנסים לטפח את עצמאותם השכלית, הרגשית והמוסרית של החניכים. היטיב לנסח זאת ההוגה מרטין בובר: "שלמותה של ישות הפועלת על שלמותה של ישות".
- לימוד בעיסוק - רוב תהליכי החינוך והלימוד מתרחשים תוך כדי עשייה אותנטית. החניך הופך פעיל ומעורב הן בעיצוב סדר היום של הפעילות החינוכית, הן בפעילות המתבצעת ב"עולם האמיתי" שמחוץ לארגון החינוכי. תהליכי החינוך אינם מצריכים העברה ישירה של מסרים או ידיעות מהמחנך לחניכים, אלא נבנים באופן טבעי והדרגתי מעצם הפעולה של החניכים. רכיב חשוב בהקשר זה הוא הרכיב הקבוצתי אשר מאפיין את פעולת מרבית הגופים הלא-פורמליים. תפיסתה של הקבוצה כיחידה החווה תהליכי גיבוש ועשייה ארוכי טווח היא יסוד מחנך, בבחינת "המדיום הוא המסר".
- מעורבות חברתית - מאפיין משמעותי של החינוך הבלתי-פורמלי הוא הנמכת גדרות ההפרדה בין הגוף החינוכי לבין החברה הסובבת. בניגוד לחינוך הפורמלי המסורתי אשר מתאפיין ב"בועתיות" ובסטרילות, החינוך הבלתי-פורמלי ניזון מאינטראקציה דו-כיוונית מתמדת בין החברה לבין הגוף החינוכי. הודות לכך הפעולה החינוכית ניזונה מרעיונות, מהתרחשויות ומדיונים חברתיים, והיא מתרחשת בסביבה הציבורית באמצעות עשייה אותנטית (נוסף על התרומה החברתית של עשייה זו, היא מזינה את ה"לימוד בעיסוק" שתואר לעיל).

בארגוני הנוער מתקיימים שלושת מאפייני המהות הפדגוגיים הללו. בין הרכזים והמדריכים לבין החניכים מתפתחים יחסים דיאלוגיים, ותהליכי ההתחנכות

מבוססים על פעולה ומעורבות אותנטיות ועל חיבורים חזקים לקהילה ולחברה הסובבת.

הפן השלישי של ארגוני הנוער הוא התמקדותם בהצמחת מנהיגות אזרחית. ניתוח "מסמכי החזון" של ארגוני הנוער מעלה כי הם מתמקדים בטיפוח כישורי מנהיגות והובלה בקרב החניכים, ובפרט כישורי מנהיגות חברתית-אזרחית. המושג "מנהיגות" הפך נפוץ מאוד בעשורים האחרונים: קיומן של מסגרות ייעודיות רבות להצמחת מנהיגות, כמו גם הכללת יעד המנהיגות בחזון הארגוני של מסגרות רבות אחרות, עשו את העיסוק בנושא המנהיגות לרווח ביותר. הספרות המקצועית הרלוונטית והמחקר מנסים להגדיר את מושג המנהיגות, את מאפייניו ואת הערוצים לטיפוחו. הבחנה מושגית רלוונטית בנושא זה היא בין מנהיגות שלילית למנהיגות חיובית: מנהיגות שלילית מוגדרת כ"אישית" ומתאפיינת בנרקיסיזם וברצון לקידום עצמי; לעומת זאת מנהיגות חיובית מוגדרת כ"חברתית" ומתאפיינת ברצון לקדם מטרות חברתיות ומוסריות. הבחנה מושגית נוספת היא בין מנהיגות רחוקה למנהיגות קרובה: מנהיגות רחוקה מתאפיינת במרחק בין המנהיגים למונהגים, בשימוש באמצעים סמליים ורטוריים וביישומה בעיקר במסגרות פוליטיות-מדיניות; מנהיגות קרובה מתאפיינת בקרבה בין המנהיגים למונהגים, בהצגת "דוגמה אישית", בפעולה משותפת של המנהיגים והמונהגים, בשיח מתמשך ביניהם וביישומה בעיקר במסגרות קהילתיות וחברתיות (פופר, 2008).

קיימות כמה גישות להגדרת מנהיגות. בניגוד לגישת התכונות הרואה במנהיגות אוסף של תכונות אישיותיות מוגדרות, או לגישה המצבית הבוחנת את פעולת המנהיגות בהקשר קונקרטי, יש גישה המתמקדת בבחינת מעשי המנהיגות. לפי גישה זו, מנהיגות היא מימוש הפוטנציאל של כל יחיד לנקוט פעולות אישיות, לחשוב "מחוץ למסגרת" ולפעול מחוץ לגבולות המוכר והבטוח; לפיכך מנהיגות איננה הגדרה תאורטית, אלא אסופת מעשים מנהיגותיים (דרי, 2009).

בסוגיה של הכשרת מנהיגים יש הבחנה בין התמקדות בהקניית כלים ומיומנויות לבין התמקדות בטיפוח הזהות והחזון של המנהיג. הנטייה הרווחת של מסגרות להכשרת מנהיגים היא לאמץ גישה אינסטרומנטלית המתמקדת בהקניה ובפיתוח של אמצעים (ידע, מיומנויות ואפילו תכונות) שיאפשרו למנהיגים לתפקד ביעילות. הגישה החלופית מתבססת על ההנחה כי המנהיגים שבדרך אינם בהכרח בעלי תפיסת עולם וחזון מגובשים. גם אם לאדם יש מטרות, פעמים רבות הן כלליות מדי. לפיכך על ההכשרה למנהיגות לאפשר תהליך מעמיק של בירור, ניתוח וניסוח מטרות ערכיות וחזון מקיף (ניסן, 1997).

קיימות שלוש מדרגות מנהיגות. המדרגה התחתונה היא מדרגת המנהיגות הטכנית אשר מתאפיינת בקונפורמיות ובדפוסי פעולה טכנוקרטיים. המדרגה האמצעית היא מדרגת ה-nimby או ה-jimby (not/just in my back yard). הנמצאים בה נוקטים יוזמה ומגלים נכונות לאייש עמדות מנהיגות רק כדי לתת מענה למצוקה שלהם, או כדי להשיג רווח אישי. המדרגה העליונה היא מדרגת המנהיגות האזרחית, והנמצאים בה פועלים מתוך מחויבות לחזון ערכי. ארגוני הנוער מנסים לטפח את מדרגת המנהיגות העליונה ומעודדים את בוגריהם לגלות מנהיגות חברתית המבוססת על חזון ערכי ומחויבות לכל חלקי החברה הישראלית.

על מנת לאפשר השוואה לתנועות הנוער כדאי "לתרגם" את שלוש מדרגות המנהיגות הללו לשלושת הצירים העיקריים ששימשו לעיל בבחינת מאפייני תנועות הנוער:

א. **פוליטיות: בין אידאולוגיה סדורה לתפיסה חברתית כוללת** - ארגוני הנוער נוטים לאמץ הגדרות רחבות של חינוך ערכי, כאלו שמאפשרות להם לתפקד כארגוני חברה אזרחית ולשתף פעולה עם שלל גורמים בשלטון המקומי ובמגזר השלישי. בציר החינוך הפוליטי הם מאמצים אפוא את המונח "אוריינות פוליטית" שטבע צבי לם (1999), מונח המבטא חלופה להימנעות מוחלטת מעיסוק בפוליטיקה מזה ולחינוך אינדוקטריני המכוון לסדר יום אידאולוגי קונקרטי מזה.

ב. **הגשמה: בין אימוץ אורח חיים שלם לנכונות לתרומה חברתית** - המושג "הגשמה" אינו נתפס כעקרון יסוד בארגוני הנוער. אם בתנועות הנוער הוא היה אכן בוחן ליעילות התהליך החינוכי, הרי בארגוני הנוער לעיתים מטרה חברתית כוללת נתפסת כחשובה יותר ממטרה חינוכית אישית (גם אם מציבים יעד חינוכי אישי, עניינו הוא מנהיגות אזרחית ותרומה לחברה).

ג. **מרד: בין מכוונות לשינוי חברתי לקונפורמיות חברתית** - ארגוני הנוער נוטים לפעול לשיפור ולתיקון חברתי מתוך קבלה של הסדר החברתי הקיים. בהתאם לכך הם נמנעים מניסוח תפיסה חברתית כוללת, כמו גם מאוריינטציה ביקורתית רדיקלית. במקום זאת הארגונים מכוונים את מבטם למצוקות חברתיות קונקרטיות ומציעים בעיקר פתרונות מעשיים למצוקות האלו.

בין תנועות לארגונים

על בסיס ניתוח המאפיינים הייחודיים של תנועות הנוער ושל ארגוני הנוער אפשר להציג טבלה המשווה בין התנועות לארגונים (טבלה 2). בטבלה שלהלן מוצג כל אחד משלושת הצירים באמצעות שתי שאלות. הטבלה המשווה נבנתה בהתאם למאפיינים ההיסטוריים ה"טהורים" של תנועת הנוער ולמאפיינים המובהקים של ארגון הנוער. לאחר הצגת השוואה האנליטית הזו ייבחנו ההבדלים בין התנועות לארגונים.

טבלה 2: השוואה בין תנועות הנוער לארגוני הנוער על בסיס מאפייניהם

הייחודיים

ציר	תנועות נוער	ארגוני נוער
פוליטיות		
מהו המעשה החינוכי?	חינוך פוליטי	חינוך חברתי-ערכי
מהו המצע הערכי?	תפיסה חברתית רב-ממדית מקפת	סוגיה חברתית קונקרטית
הגשמה		
מיהו הבוגר?	מאמץ אורח חיים המממש את האידאולוגיה התנועתית	מתפקד כמנהיג אזרחי בכל אשר יפנה
מהי מסגרת ההגשמה?	קבוצתית	אישית
מרד		
מהי המטרה החינוכית?	שינוי חברתי	תיקון חברתי או תרומה חברתית
מהו אופי שיתוף הפעולה עם גופים בכל אחד מהמגזרים (ראשון, שני ושלישי)?	שת"פ אינסטרומנטלי (כל עוד הוא מאפשר לשמר את המהות האידאולוגית)	שת"פ מהותי (נכונות להתאמות ולגמישות)

פוליטיות: בין אידאולוגיה סדורה לתפיסה חברתית כוללת

א. מהו המעשה החינוכי?

תנועות הנוער עוסקות בחינוך פוליטי, ואילו ארגוני הנוער עוסקים בחינוך חברתי. המשותף לחינוך הפוליטי ולחינוך החברתי הוא ששניהם מתנגדים לחינוך אינדוקטריני (מאלף), כמו גם לחינוך "סטרילי" המתעלם מסוגיות חברתיות וערכיות שנויות במחלוקת. ההבדל ביניהם בהקשר של המעשה החינוכי הוא שתנועות הנוער מתבססות על תפיסה אידאולוגית ומבקשות לקדמה באמצעות

תהליכי עומק חינוכיים, ואילו ארגוני הנוער נוטים לגלות נייטרליות אידאולוגית ומבקשים לאפשר לכל פרט לעצב תפיסת עולם עצמית.

ב. מהו המצע הערכי?

בבסיסן של תנועות הנוער תפיסה חברתית כוללת העוסקת בכל רובדי החיים, ואילו ארגוני הנוער נוטים להתמקד בסוגיה חברתית מסוימת או באוכלוסייה חברתית קונקרטית. אם בתנועות הנוער האידאולוגיה מנחה את אופן ההתבוננות בסוגיות חברתיות קונקרטיות, הרי בארגוני הנוער ההתמקדות הבסיסית בסוגיה ספציפית (או באוכלוסייה קונקרטית) מניבה ניסוחים כוללים יותר.

הגשמה: בין אימוץ אורח חיים שלם לנכונות לתרומה חברתית

א. מיהו הבוגר?

בתנועות הנוער המהלך החינוכי השלם נועד להוביל את החניכים להגשמת תפיסת עולמם בחייהם הבוגרים. יעדי ההגשמה עשויים להשתנות ולהתעדכן, אבל הציפייה ל"הגשמה" אינה חולפת. לעומת זאת ארגוני הנוער שואפים להכשיר בוגרים שיהיו מנהיגים אזרחיים במובן הרחב של המילה - אזרחים פעילים, יוזמים, מעורבים. בארגונים אין הכוונה של החניכים לאורח חיים ספציפי כזה או אחר.

ב. מהי מסגרת ההגשמה?

תנועות הנוער הציגו את הקבוצה החברתית כמהות אשר מאפיינת הן את דפוסי פעולתן הן את אופן התיאור שלהן את דרכי ההגשמה. הקבוצה איננה אפוא אמצעי לביסוס תהליכי חינוך המשלבים הווי וגיוש חברתיים, אלא יסוד מהותי המאפשר ליצור דפוסי חיים הקוראים תיגר על הדפוסים הבורגניים המתאפיינים באינדיבידואליות ובניכור. התנועות תפסו את עצמן כחלופה לחינוך הביתי-ספרי: הן טענו כי הוא משרת את אורח החיים הקיים, ובהתאם לכך מחויבותו היא לפֶּרֶט. בארגוני הנוער הקבוצה החברתית נתפסת כחלק מהתהליך החינוכי הבלתי-פורמלי, אך היא אינה מהווה בהכרח "יסוד המשכי באורח חיים המשכי".

מרד: בין מכוונות לשינוי חברתי לקונפורמיות חברתית

א. מהי המטרה החינוכית?

עשייתן של תנועות הנוער מתאפיינת ב"מרד הבֶּן", והן רואות את תכלית קיומן בקידום שינוי חברתי מהותי. לעומת זאת ארגוני הנוער רואים את עיקר תפקידם

בתיקון חברתי קונקרטי, וככלל הם מקבלים את המבנה החברתי הקיים. ההבדל בין התנועות לארגונים באשר למטרה החינוכית נובע במידה רבה מכך שלתנועות הנוער יש אידאולוגיה חברתית-פוליטית שלמה, ואילו ארגוני הנוער מתמקדים בסוגיה מסוימת או באוכלוסייה ספציפית.

ב. מהו אופי שיתוף הפעולה עם גופים בכל אחד מהמגזרים (ראשון, שני ושלישי)? הרצון לשמר את עצמאותן הרעיונית והתפקודית גורם לתנועות הנוער לנוע בין הרצון להגביר את שיתוף הפעולה שלהן עם שלל גופים (ממשלה, שלטון מקומי, ארגוני מגזר שלישי, ארגונים פילנתרופיים וכן הלאה) לבין בחינה מתמדת של קווים אדומים לשיתוף הפעולה הזה. הרצון לשתף פעולה עם גופים אחרים נובע מהשאיפה להגדיל את היקף הפעילות, קהלי היעד וההשפעה, כמו גם מהצורך בהגדלת המקורות התקציביים. הבחינה המתמדת נובעת מהחשש כי שיתוף פעולה כזה או אחר לא יעלה בקנה אחד עם התפיסות האידאולוגיות של התנועות, או יאיים על האפשרות שלהן לשמר את עצמאותן הרעיונית על מאפייניה הביקורתיים. לעומת זאת פעילותם של ארגוני הנוער התאפיינה מאז ומתמיד בשיתוף פעולה עם שלל מוסדות וארגונים מכל המגזרים, וניכר ששיתוף הפעולה הזה טבעי הרבה יותר מאשר עבור תנועות הנוער. אחת הביקורות של ארגוני הנוער על התנועות היא שמאפייני ההתבדלות של האחרונות משפיעות גם על הרכב חבריהן, והרוב המכריע של אלה משתייכים למעמד סוציו-אקונומי בינוני או גבוה.

הטבלה שלעיל (טבלה 2) מבוססת על הגדרות תאורטיות ופורמליות, והיא מסייעת בחידוד ההבדלים בין התנועות לארגונים ובהגדרת הייחודיות של כל אחד מהם. היא עשויה לסייע גם בזירת הפעולה של הגופים החינוכיים עצמם (הודות לחידוד זהותם), בזירת העשייה של ההתאגדויות אשר מייצגות את הגופים האלה במועצת תנועות הנוער ובמועצת ארגוני הילדים והנוער, בזירת הקצאת המשאבים ובזירה של ניסוח מבחני תמיכה במשרדי הממשלה.

אולם האם ההגדרות התאורטיות והפורמליות שהשוואה מבוססת עליהן, אכן משקפות נאמנה את המהות של הארגונים והתנועות? התבוננות מעמיקה יותר בגופים הנסמכים על שולחנות התנועות והארגונים, ובשינויים שחלו במאפייניהם במהלך השנים, מעלה תהיות באשר למידת ההתאמה של כל הגופים הללו לאותן ההגדרות המאגדות. כך למשל על שולחן ארגוני הנוער נסמכים ארגונים שמאפייניהם הקרובים יותר לאלה של תנועות הנוער, ומאפייניהן של חלק מתנועות הנוער קרובים יותר לאלה של ארגוני הנוער.

בחינה של תהליכי השינוי בתנועות הנוער בעשורים האחרונים, תהליכים המתבטאים במושג "ההגשמה החדשה" שצוין לעיל, מעלה כי בחלק מהתנועות היו תהליכים של דה פוליטיזציה (במובן החינוכי) והנמכת רף ציפיות ההגשמה. לעומת זאת חלק מארגוני הנוער צמחו כארגונים פוליטיים (במובן החינוכי), אולם על מנת לזכות בתמיכה ובמשאבים הם "מצאו את עצמם" במשפחת הארגונים ונדרשו לאמץ את מאפייני הארגונים המוצגים בטבלה שלעיל. כך למשל ארגונים דוגמת "תרבות" הם בעלי מאפיינים של חינוך פוליטי: תפיסת העולם שלהם היא חברתית מקפת, והם מכוונים את חניכיהם להגשמה טוטאלית וקבוצתית - בדומה למקובל בתנועות הנוער. לעומת זאת תנועות נוער דוגמת הצופים או מכבי הצעיר מסתייגות מעיסוק מובהק ב"פוליטי", וההגשמה בהן היא אישית או זמנית. לפיכך דומה כי הן היו עשויות לאמץ את הגדרות החינוך הערכי-חברתי והצמחת המנהיגות האזרחית אשר מיוחסות בטבלה לארגוני הנוער.

באיזו מידה אפוא השייך המקובל אכן משקף מהות חינוכית וחברתית, ועד כמה ההגדרות משרתות אינטרסים של הגופים עצמם ושל הרגולטור? עמדה הגורסת כי לניסיונות ההבחנה בין התנועות לארגונים אין משמעות חינוכית או חברתית רבה, תוביל למסקנה שכדאי לאגד ולהכליל את כולם תחת הגדרה אחת ותקנה תקציבית אחת. לעומת זאת עמדה הגורסת כי אכן ישנם הבדלים מהותיים בין התנועות לארגונים, אך מיון הגופים אינו תואם את ההגדרות שבטבלה, תוביל למסקנה שנדרש מהלך לחידוד ההבחנות ולמיון מחודש של הגופים לתנועות ולארגונים.

ברור שבחינת ההשתייכות של הגופים לתנועות ולארגונים עלולה "להציף מתחים", ואין ספק כי בחינה כזו מחייבת אומץ של קברניטי המערכת והגופים עצמם. עם זאת, דומה שהיא נדרשת כדי לחדד את ההבדלים בין התנועות לארגונים ולטפח את הייחודיות של כל אחד מהם. כמו כן ברור שלשם כך נדרשת העמקה מחקרית. זו תאפשר להתחקות אחר מאפייני הזהות והפעילות של הגופים לא רק לפי החזון וההצהרות, אלא בעיקר לפי המעשה החינוכי היומיומי. ככל שארגוני הנוער צומחים ומרחיבים את היקפי פעולתם, וככל שמשרד החינוך מבקש להגדיל את המשאבים המוקצים להם, מתגבהות חומות החשדנות בין תנועות הנוער ומועצת תנועות הנוער לבין ארגוני הנוער ומועצת ארגוני הילדים והנוער. תנועות הנוער חוששות מכרסום פעולתן - הן במובן המהותי (טשטוש פועלן ותפקידן הייחודי וההיסטורי) הן במובן התקציבי (בשל הצורך לחלוק עם גופים נוספים במשאבים המוגבלים אשר מוקצים להן). אני סבור כי

תחושת איום זו מחייבת אותנו להתבונן באומץ בהשוואות שהוצגו לעיל ולבחון אם המהות הייחודית של תנועות הנוער רלוונטית, קיימת ומצדיקה שימור של נבדלותן.

אני סבור כי תנועות הנוער צריכות לראות בעצם צמיחתם של ארגוני הנוער ובהרחבת פעילותם בשורה המעידה בעיקר על הרחבת משרעת הפעילות של החינוך הבלתי-פורמלי. הודות לכך מתאפשר למספר רב יותר של בני נוער להיות שותפים בפעילות חינוכית בעלת ערך ומשמעות. ארגוני הנוער צריכים לראות בתנועות הנוער את הלב הפועם של זירת החינוך הבלתי-פורמלית, כיוון שפעילותן מעצימה ומשרתת את כל הפעילים בזירה זו.

התנועות והארגונים עוסקים בעשייה חינוכית חברתית חשובה. בעידן של הישגיות פונקציונלית ושל עונג אסקפיסטי עשייה זו מטפחת נוער מעורב ומוביל, כזה שמבקש לקדם עתיד חברתי מתוקן. טיפוח נוער כזה הוא בבחינת מילוי תביעתו מהצעירים של ברטולד ברכט (2011/1939, עמ' 8):

כָּכָה, מָה שְׁנִשְׁאָר לִי, אֲנִי שֹׁאֵת חַיִּי
בְּזִבְזָתִי, הוּא רֶק לְקִרָא לָכֶם
לֹא לְכַבֵּד שׁוּם פְּקָדָה, הַיּוֹצֵאת
מִלְעוֹתֵינוּ הָרְקוּבִים וְשׁוּם
עֵצָה לֹא לְקַבֵּל מֵאֵלָה
שְׁכַל כֶּךָ הַכְּזִיבוּ, אֵלָּא
לְהַכְרִיעַ בְּעֶצְמָכֶם, מָה
טוֹב וְעוֹזֵר
לָכֶם לְעֵבֶד אֶת הָאֲדָמָה, זֶה שֶׁהִנַּחְנוּ לְאַבֵּד
וְאֵת הָעָרִים שֶׁזָּהֲמָנוּ
תִּבְנוּ כְּדֵי לְגוֹר בָּן.

מקורות

אבן, נ' (2014). לחנך ל'ערכים' ולא ל'צורות': המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער. רמת אפעל: מועצת תנועות הנוער.
אדלר, ח' (1962). תנועות הנוער בחברה הישראלית. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, המחלקה לנוער; מוסד סאלד למען הילד והנוער.
איכילוב, א' (1993). חינוך לאזרחות בחברה מתהווה. תל-אביב: ספרית פועלים.
ברכט, ב' (2011/1939). נאום משורר גווע אל הצעירים (תרגום: י' לאור). מטעם, 27, 8-7.
גדרון, ב', בר, מ' וכץ, ח' (2003). המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

גל-נור, י', פז-פוקס, א' וציון, נ' (עורכים) (2015). **מדיניות ההפרטה בישראל: אחריות המדינה והגבולות בין הציבורי לפרטי**. ירושלים: מכון ון ליר; בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

גרמשי, א' (2003/1935). **על ההגמוניה: מבחר מתוך 'מחברות הכלא' (תרגום: א' אלטרס)**. תל-אביב: רסלינג.

גת, ר' (1974). **תנועות הנוער של א"י העובדת 1930-1945: דרך התהוותן ומעורבותן הפוליטית**. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב. דה טוקוויל, א' (1970/1840). **הדימוקראטיה באמריקה** (תרגום: י' טברסקי וי' מרגלית). ירושלים: מוסד ביאליק.

דוח ועדת שפירא (2003). **דו"ח הוועדה לבדיקת מאפייני תנועות הנוער כבסיס לקריטריוני הקצאה**. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט. דומברובסקי, מ' (2013). **הגרעינים התורניים והצינונות הדתית - המשך או מהפכה? בתוך א' רייכנר (עורך), דווקא שם: סיפורם של אנשי ההתיישבות החברתית (עמ' 267-290)**. תל-אביב: משכל.

דרור, י' (1979). **תנועות הנוער: אתמול-היום-מחר**. חיפה: בית רוטנברג. דרור, י' (2001). **סוגיות אישיות ולאומיות בזהות הנוער היהודי החילוני בארץ-ישראל בשנות העשרים והשלושים כפי שהן משתקפות בעיתוני הגימנסיות העבריות העירוניות**. בתוך פ' גינוסר וא' בראלי (עורכים), **עיונים בתקומת ישראל: מאסף לבעיות הצינונות, היישוב ומדינת ישראל (כרך 11, עמ' 261-305)**. שדה בוקר: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז למורשת בן-גוריון.

דרור, י' (עורך) (2008). **הקבוצות השיתופיות בישראל**. רמת אפעל: יד טבנקין. דרי, ד' (2009). **מהות המנהיגות: שתי נקודות מבט**. הד החינוך, פג(4), 40-43. ישי, י' (2003). **בין גיוס לפיוס: החברה האזרחית בישראל**. ירושלים: כרמל. לביא, צ' (1978). **אתגרים בחינוך: לקראת בית-ספר פתוח יותר**. תל-אביב: ספרית פועלים. לביא, צ' (2000). **הייתכן חינוך בעידן הפוסטמודרניזם? תל-אביב: ספרית פועלים**. לם, צ' (1991). **תנועות הנוער הצינוניות במבט לאחור**. תל-אביב: ספרית פועלים. לם, צ' (1999). **פוליטיקה בחינוך: מקומה בנושא לימודים בהכשרת מורים**. כתב עמדה. תל-אביב: מכון מופ"ת.

מועצת ארגוני הילדים והנוער (2016). **חוברת מידע לרשויות מקומיות**. נדלה מתוך אתר האינטרנט של מועצת ארגוני הילדים והנוער: <https://katze.net/a2e163> מיוחס, י' (עורך) (1975). **ספר החינוך המשלים**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, אגף הנוער.

מיכאלי, נ' (2000). **דר' ברוך בן יהודה: 'מחנך עם גרביים כחולים'**. חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב.

מיכאלי, נ' (2007). **אנשי המחרת: הקבוצות השיתופיות החדשות בישראל בין מייסדי קהילות ייעוד למחדשי תנועת העבודה**. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב.

מיכאלי, נ' (2018). **מאוריינות פוליטית התדיינותית לחינוך פוליטי מוכוון דמוקרטיה: ביקורת על תפיסת החינוך הפוליטי של צבי לם**. גילוי דעת, 13, 97-110.

- משרד החינוך (2013). מבחנים לתמיכה של משרד החינוך בפעילות ארגוני ילדים ונוער. נדלה מתוך אתר האינטרנט של מועצת ארגוני הילדים והנוער: <https://katze.net/60e178>
- ניסן, מ' (1997). זהות חינוכית כגורם עיקרי בפיתוח מנהיגות חינוך. ירושלים: קרן מנדל-ישראל.
- סיטון, ש' (1998). חינוך ברוח המולדת: התכנית החינוכית של מועצת המורים למען הקק"ל (1925-1953). אוניברסיטת תל-אביב.
- פופר, מ' (2008). הקשר בין דפוסי התקשורת לבין התפתחותם של מנהיגים חברתיים. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 27, 39-55.
- פז, ש' (2016). פנינו אל השמש העולה: חניכי תנועות הנוער החלוציות ובוגריהן בני הדור השני 1947-1967. ירושלים: מוסד ביאליק; שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- רשף, ש' ודרור, י' (1999). החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948. ירושלים: מוסד ביאליק.
- שמעוני, ד' (תר"פ). אל תשמע בני. התקופה, ז, 411.
- שפירא, ר' ואדלר, ח' (1975). עולמם החברתי של בוגרי תנועות נוער בישראל. תל-אביב: המכון לחקר עבודה וחברה.
- שפירא, ר', אדלר, ח', לרנר, מ' ופלג, ר' (עורכים) (1979). חולצה כחולה וצווארון לבן: מחקר על עולמם החברתי של בוגרי תנועות נוער בישראל. תל-אביב: עם עובד.
- שפירא, ר', אדלר, ח' ופייר, ש' (1999). לא צריך נוסטלגיה: תנועות הנוער הן כאן ועכשיו - אבל קצת אחרת, או: חולצה כחולה, עניבה ירוקה, כפה סרוגה - פרופיל חברתי של תנועות הנוער בישראל עשרים שנה אחרי. דוח מחקר. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, החוג לסוציולוגיה ובית הספר לחינוך; ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לחינוך.
- שצקר, ח' (1991). תנועת הנוער הגרמנית מתוך ראייה היסטורית. בתוך ר' שפירא וא' כשר (עורכים), רשפים: היבטים היסטוריים, פילוסופיים וחברתיים של החינוך; אסופה לזכרו של פרופ' שמעון רשף (עמ' 179-190). אוניברסיטת תל-אביב.
- Bruner, J. S. (1971). *The relevance of education*. New York: W. W. Norton.
- Counts, G. S. (1932). Dare progressive education be progressive? *Progressive Education*, 9(4), 257-263.
- Kahane, R. (1997). *The origins of postmodern youth: Informal youth movements in a comparative perspective*. Berlin and New York: de Gruyter.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R. D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and community in the twenty-first century. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 137-174.